

ادبیات تطبیقی (فرهنگستان زبان و ادب فارسی)، پیاپی ۱۱ (بهار و تابستان ۱۳۹۴): ۲۴۳-۲۴۹

محمد غنیمی هلال. *لیلی و مجنون در ادبیات عربی و فارسی* (پژوهشی نقدی و تطبیقی در عشق عذری و عشق صوفیانه). ترجمه هادی نظری منظم و ریحانه منصوری. تهران: نشر نی، ۱۳۹۳.

مجموعه ملل اسلامی همچون عرب‌ها و ایرانیان، از دیرباز بیشترین پیوندهای تاریخی و تأثیرگذاری متقابل را بر همدیگر داشته‌اند. این پیوندهای گسترده به برکت آیین جهان‌شمول اسلام پدید آمد. اسلام که در بین ملت‌های مسلمان، پیوندهای بسیار عمیقی ایجاد کرده بود در بین دو زبان عربی و فارسی و میان دو ملت عرب و ایران، روابط فرهنگی و زبانی عمیق و گسترده‌ای پدید آورد که نظیر آن را در دیگر زبان‌ها نمی‌یابیم. در دهه‌های اخیر، بررسی این پیوندهای ادبی و فرهنگی به یکی از مهم‌ترین محورهای پژوهش در ادبیات تطبیقی عربی تبدیل شده است.

دکتر محمد غنیمی هلال (درگذشته ۱۹۶۸)، بنیان‌گذار ادبیات تطبیقی علمی و روشمند در کشورهای عربی است. وی در ۵۲ سالگی درگذشت، با این حال یکی از بزرگ‌ترین تطبیق‌گران و منتقدان ادبی عرب در سده بیستم است. دکتر غنیمی هلال به زبان‌های فارسی و فرانسه تسلط داشت. رساله دکترای او در سوربن به بررسی تأثیر نثر عربی در نثر فارسی در قرن‌های پنجم و ششم اختصاص داشت. کتاب ارزشمند او با عنوان *الأدب المقارن* نخستین اثر علمی و روشمند در نظریه ادبیات تطبیقی در کشورهای عربی است. دیگر اثر ارزشمند و البته کاربردی او - که در اینجا آن را معرفی خواهم کرد - *لیلی و المجنون فی الأدبین العربی و الفارسی* است و می‌توان آن را یکی از مهم‌ترین آثار تطبیقی عربی دانست که براساس مکتب تطبیقی فرانسه تألیف شده است. به همت دکتر هلال بود که موضوع لیلی و مجنون به یکی از مهم‌ترین موضوعات پژوهشی در ادبیات تطبیقی عربی تبدیل شد. وی با تألیف کتاب ارزشمند *لیلی و المجنون فی الأدبین العربی و الفارسی* (قاهره، ۱۹۵۴) راه را برای پژوهش‌های پس از خود - در این زمینه - هموار کرد.

معرفی بخش‌های کتاب لیلی و مجنون

کتاب *لیلی و مجنون* در سه بخش تنظیم شده است: دکتر هلال در بخش اول، غزل غذری (پاک و افلاطونی) و اخبار مجنون در ادبیات کهن و نو عربی را به دقت بررسی کرده. مؤلف از ادبیات معاصر عرب، نمایشنامه *مجنون لیلی* اثر احمد شوقی شاعر مصری را برگزیده است و به بیان تأثیر غیرمستقیم منظومه‌های فارسی در این نمایشنامه می‌پردازد. معروف است که شوقی در ادبیات ترکی نیز تسلط داشت و به احتمال زیاد، از طریق ادبیات ترکی تحت تأثیر منظومه‌های فارسی قرار گرفته بود. همچنین احتمال دارد که وی از نوشته‌های فرانسوی درباره مجنون و لیلی - که تلخیصی بود از متون فارسی - نیز متأثر بوده باشد. مثلاً وی به شیوه ادیبان ایرانی، لیلی را پس از ازدواج با «وَرْد» همچنان دوشیزه نگه داشته و او را نسبت به مجنون وفادار می‌داند.^۱ این ایده و طرز نگرش، در منابع عربی نیست و به منابع فارسی تعلق دارد.

بخش دوم به بررسی لیلی و مجنون در ادبیات فارسی اختصاص دارد. او در این بخش، منظومه‌های مهم فارسی چون *لیلی و مجنون* نظامی، امیر خسرو دهلوی، هاتفی، جامی و اشعار سعدی، وحشی بافقی و مکتبی شیرازی را بررسی کرده است. محتوای بخش سوم نیز بررسی تأثیرات ادبی در موضوع لیلی و مجنون و عوامل و نتایج آن است و چهار فصل دارد: ۱. عوامل پیوندها و تأثیرات متقابل در ادبیات عربی و فارسی. ۲. عشق صوفیانه. ۳. تأثیر روایت‌های عربی در داستان‌های فارسی لیلی و مجنون. ۴. ویژگی‌های موضوع لیلی و مجنون در داستان‌های فارسی

روش پژوهش نویسنده

روش پژوهش نویسنده در کتاب مزبور، تاریخی - علمی است. وی به پیروی از مکتب کلاسیک فرانسه در ادبیات تطبیقی، به تبیین حقایق ادبی در پرتو تاریخ می‌پردازد و جنبش‌ها و اندیشه‌های ادبی موجود در افکار صوفیانه را با جریان‌های فکری جهان‌شمولی

^۱ شوقی از این طریق قصد دارد والدین را از اجبار فرزندانشان در ازدواج بازدارد اما قصد ندارد حق مخالفت با پدر و مادر را برای دختران تأیید کند (ر.ک. پروینی و میرقادری، *انواع شعر عربی و سیر تطور آن*، ۱۰۵).

چون مکتب رمانتیسم پیوند می‌زند و ریشه‌های فلسفی این افکار را شرح می‌دهد؛ مسئله‌ای که در پژوهش‌های تطبیقی، هدفی مهم به شمار می‌آید.

اهمیت داستان لیلی و مجنون در عربی و فارسی

چنان‌که گفته شد موضوع لیلی و مجنون یکی از رایج‌ترین موضوعات پژوهشی در ادبیات تطبیقی عربی است. پس از آنکه دکتر غنیمی هلال، کتاب *لیلی و المجنون* را نوشت پژوهشگرانی چون عبدالسلام کفافی، طه ندا، بدیع جمعه، ابراهیم عبدالرحمن محمد، زکی العشماوی، سعید جمال‌الدین، طاهر مکی، عبدالواحد بوشداق و دیگران، همگی از این اثر تطبیقی الهام گرفتند و تأثیر پذیرفتند و در این زمینه پژوهش‌ها کردند و مقاله‌ها نوشتند.

داستان لیلی و مجنون در نزد شاعران صوفی ایران نیز بیشترین توجه را داشته است. قیس یا مجنون بنی‌عامر در ادبیات عربی، نماد عشق عذری (پاک و افلاطونی) است. غزل عذری (منسوب به قبیله عذره) به روزگار امویان و در صحرای حجاز و اطراف آن پدید آمد؛ غزلی است که از عشقی پاک و آتشین و از رنج‌ها و اندوه عاشق سخن می‌گوید و از هرگونه هرزگی، اباحی‌گری و روحیه کام‌جویی به دور است و صبغه دینی روشنی دارد. رویگردانی از سیاست‌های دولت اموی، همچنین عوامل دینی و محیطی، به پیدایش این نوع غزل انجامید. شاعران عذری در ادبیات عربی بسیارند. اما از این داستان، تنها اخبار مربوط به مجنون و لیلیست که به ادبیات فارسی راه یافته و مورد توجه فراوان قرار گرفته است. ده‌ها شاعر ایرانی درباره لیلی و مجنون شعر گفته‌اند و منظومه سروده‌اند. از دیدگاه دکتر غنیمی هلال، علت این توجه و اهتمام فراوان به مجنون این است که شاعران بزرگی که در ادبیات فارسی به داستان وی پرداخته‌اند از ادیبان صوفی‌اند و در اخبار و روایت‌های مربوط به مجنون ویژگی‌هایی یافته‌اند که در اخبار دیگر شاعران عذری نیست و آن را جولانگاهی وسیع و مناسب برای پرورش خیال و اندیشه‌های خود یافته‌اند (اصل نیاز گیرنده و پذیرنده که در ادبیات تطبیقی بسیار اهمیت دارد). از آن جمله است بی‌نصیب ماندن مجنون از ارضای

عاطفه عاشقانه خویش؛ موضوعی که موجب شد او عاطفه خود را تا بالاترین حدود و مراتب آن برکشد؛ و اینکه وی چون از لیلی نومید شد خود را وقف عشق کرد و وجد و جنون صوفیانه بر او عارض شد. مجنون در نزد صوفیان عرب، فردی است باورمند و عابد، خلوت‌گزیده، رویگردان از خوردن گوشت جانوران، و دارای کرامت‌ها (چون صوفیان)، حیوانات با او انس می‌گیرند و او با آنها خوگر است. اما مهم‌ترین صفت وی جنون اوست؛ جنون نه در اصطلاح عوام، بلکه به معنای «طغیان و غلبه احساسات و عواطف بر عقل به دلیل نیروی عاطفه در دل». جنون در این معنا بالاترین مرتبه‌ای است که صوفی بدان نائل می‌شود. این حالت‌ها و ویژگی‌ها موجب شد شاعران صوفی ایرانی به مجنون توجه خاصی کنند و اندیشه‌ها و تصورات خود را در این باره به تصویر کشند.

حضور فرهنگ عربی در منظومه‌های فارسی

دکتر هلال در فصلی با عنوان تأثیر روایت‌های عربی در داستان‌های فارسی لیلی و مجنون، به گونه‌های مختلفی از تأثیر ادبیات و فرهنگ عربی در داستان‌های فارسی مجنون اشاره کرده است، مثل نشان عذری مجنون در ادبیات عربی و فارسی (در هر دو ادبیات مجنون شاعری است پاک و برکنار از اغراض مادی و نفسانی)، تأثیر روایت‌ها و اخبار عربی در شالوده و ساختار اصلی داستان، صبغه عربی داستان و حوادث آن که شامل وصف محیط و مناظر عربی، عادت‌ها و سنت‌ها و خرافات عربی است (مثل به فال نیک یا بد گرفتن صدای زاغان و یا احساس بدبینی از دیدن پیرزنی زشت‌روی در آغاز روز و...)، و نیز برخی مضامین ادبی که شاعران ایرانی از ادبیات عربی اقتباس کرده‌اند، همچنین برخی اندیشه‌های خرد و جزئی و مفاهیم دینی مثل اعتقاد به قضا و قدر هم از نظر وی به ادب فارسی راه یافته که البته اعتقاد به قضا و قدر در باورهای کهن ایرانیان نیز بوده است، و موضوع سخن گفتن مجنون با پرندگان و جانوران و جمادات که بیانگر شدت عشق و شور اوست، و...

تفاوت‌های موضوع لیلی و مجنون در عربی و فارسی

دکتر هلال از بررسی تغییرات موضوع مجنون در ادبیات فارسی نیز غفلت نکرده است (بحث در نظریه پذیرش و استقبال). وی معتقد است موضوع مجنون در ادبیات کهن عربی، در حوزه تاریخ و مجموعه‌ای از روایت‌های پریشان و گاه متناقض تاریخی محصور است و هرگز شکل یک داستان ندارد، اما در ادبیات فارسی، هریک از شاعران از آن داستانی ساخته‌اند که حوادث آن را براساس روایت‌های عربی مورد نظر خویش مرتب کرده‌اند. لذا رویدادهای این داستان در ادبیات فارسی، هماهنگ و منسجم است و دستخوش پریشانی و تناقض نیست (به دلیل وحدت نویسنده و ادیب، و تناسبی که وی بین روایت‌های مختلف و پراکنده ایجاد کرده).

شاعران ایرانی به اصل عربی داستان پای‌بندند اما جزئیات و اطلاعات تازه و عجیبی به اصل داستان افزوده‌اند که آن را به محیط و عصر و زمان ایشان نزدیک می‌کند و گاهی از اصل عربی آن دور می‌سازد. مثلاً نظامی می‌گوید که مجنون و لیلی در مکتب‌خانه عاشق هم شدند؛ ولی جامی آن دو را در جوانی عاشق یکدیگر دانسته است (و نه از سنین کودکی)؛ یا اینکه پدر لیلی از ننگ ازدواج دخترش با مجنون که او را کم‌عقل می‌خواندند حاضر نشد آن دو را به عقد هم درآورد؛ یا موضوع دوشیزه ماندن لیلی تا پایان عمر و حتی پس از ازدواج (که در هیچ منبع کهن عربی نیامده).

تفاوت مهم‌تر، در صبغه صوفیانه این داستان در ادبیات فارسی است که اصلی‌ترین ویژگی منظومه‌های مربوط به مجنون است. مجنون در ادبیات فارسی (مثلاً در شعر نظامی) از همان آغاز آشنایی خود با لیلی دوستدار خلوت‌گزیدن است و عبادت و زهد. وی به قصد تجرد از دنیا و رهایی از خویش‌خویش به صحرا می‌رفت و خلوت می‌گزید. او یک صوفی صاحب کرامت بود که عشقش در حقیقت، عشق به حضرت حق بود.

شیوه متفاوت شاعران ایرانی در وصف و دور شدن آنها از محیط بیابانی عرب نیز قابل توجه است، مثل وصف مکتب‌خانه‌ای که لیلی و مجنون در آنجا درس می‌خواندند. توجه شاعران ایرانی به بوستان‌های سرسبز و باغ‌های خرمی که لیلی برای

گردش به آنجا می‌رفت و وصف درختان سرو، گل‌ها، میوه‌ها و وصف جنگی که بین قبیله لیلی و سپاه امیر نوفل درگرفت و... همه این اوصاف، برگرفته از محیط ایرانی و نتیجه خیال شاعران فارسی‌زبان است.

در مجموع باید گفت که شاعران ایرانی توانسته‌اند از مجموع روایت‌های پراکنده و گاه پریشان و متناقض عربی، غمنامه زاهدی عارف را بسرایند که از طریق دل و احساس، در جست‌وجوی حقیقت بود، لذا رنج‌هایی که بدو رسید صرفاً آزمونی بود که ایمان وی به واسطه آنها فزونی یافت و باورش نیرومند گردید. مجنون با نور دل و عاطفه بی‌کران خویش به راه حقیقت رهنمون شد؛ چه، تنها دل است که به حقیقت راه می‌برد و عاطفه و دل از عقل صادق‌تر است.

سخنی کوتاه درباره ترجمه این کتاب

کتاب *لیلی و مجنون در ادبیات عربی و فارسی* به همت دکتر هادی نظری منظم استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه تربیت مدرس و با همکاری سرکار خانم ریحانه منصوری کارشناس ارشد زبان و ادبیات عربی، از عربی به فارسی ترجمه شده است. دکتر نظری منظم در حوزه ادبیات تطبیقی اطلاعات زیادی دارند و در ترجمه از عربی به فارسی ید طولایی دارند. ایشان با دقت و وسواس علمی ستودنی، علاوه بر رعایت ریزه‌کاری‌های صرفی و نحوی و ساختاری دو زبان مبدأ و مقصد کوشیده‌اند متنی شیوا و روان در قالب ترجمه ارائه دهند به گونه‌ای که خواننده کتاب در بسیاری موارد متوجه نمی‌شود که متن حاضر، متن ترجمه شده است. متن اصلی کتاب آکنده است از اشعار عربی، و مترجم، اشعار را با ضبط دقیق و حرکت‌گذاری، به همراه ترجمه آنها آورده است که خواننده می‌تواند متن ترجمه شده را با متن اصلی مقایسه کند و به دقت ایشان در ترجمه پی ببرد.

مترجم فاضل این اثر، علاوه بر همه اشعار عربی متن اصلی، همه اشعاری را هم که مؤلف دانشمند در پاورقی آورده است بسیار دقیق ترجمه کرده. مترجم محترم همچنین با مراجعه به دیوان‌های شاعران بزرگ ایرانی و نسخه‌های معتبر، معادل فارسی حدود

۱۸۰۰ بیت را استخراج کرده و در جای ترجمه عربی آن ابیات نهاده است. این کار، بسی دشوار و البته ارزشمند و بسیار نیکوست. نیز ایشان صرفاً به ترجمه اثر اکتفا نکرده‌اند و گاه در پانوشت‌ها مواردی را با علامت (-م.) برای توضیح بیشتر یا تکمیل سخن نویسنده آورده‌اند. علاوه بر آن، مترجم گاهی به اقتضای ضرورت و برای روشن شدن هرچه بیشتر سخن مؤلف، مطالبی را در داخل متن میان دو قلاب [ ] افزوده‌اند. ضمن آرزوی توفیق روزافزون مترجمان محترم این اثر، انتظار این است که همه علاقه‌مندان ادبیات تطبیقی، این اثر را به‌دقت مطالعه کنند تا از این رهگذر، علاوه بر آشنایی با موضوع عشق پاک و صوفیانه در ادبیات عربی و فارسی، با نحوه اثرگذاری و اثرپذیری متقابل دو ادبیات عربی و فارسی آشنا شوند.

خلیل پروینی

دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه تربیت مدرس-تهران

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی